

УДК 821

Received 12 July 2017

Received in revised form 19 August 2017

Accepted 22 September 2017

Осетрова О.О.,

Дніпровський національний університет

імені Олесея Гончара,

e-mail: ssr.dnu@gmail.com

**ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ І.Я. ФРАНКА ЩОДО НАПРЯМІВ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В ГРОМАДІ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ І.Я. ФРАНКА «ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ»)**

Резюме. Дана стаття присвячена з'ясуванню сутності та напрямів соціальної роботи в громаді кінця XIX ст., висвітлених у повісті І.Я. Франка «Перехресні стежки». Акцентується увага на необхідності усвідомлення вітчизняного досвіду соціальної роботи в громаді, яка спрямована на підвищення якості життя громадянців (мова йде про економічні, політичні, соціальні та культурні її аспекти). Висвітлюються основні світоглядні ідеї мислителя щодо практичної соціальної роботи в громаді; аналізуються умови виникнення нагальної необхідності українського народу в активізації соціальної роботи в громадах. Дослідження обумовлене актуальною необхідністю впровадження й поширення соціальної роботи в громаді в сучасних реаліях існування України.

Ключові слова: громада, соціальна робота в громаді, якість життя, нація, меланхолія, заблуканий селянин, народне віче, повітова каса.

Осетрова О.А., Дніпровський національний університет імені Олесея Гончара, e-mail: ssr.dnu@gmail.com

Философская рефлексия И.Я. Франко касательно направлений социальной работы в общине (на материале повести И.Я. Франко «Перекрестные тропы»)

Резюме. Стаття посвящена исследованию сути и направлений социальной работы в общине конца XIX в., изображенных в повести И.Я. Франко «Перекрестные тропы». Акцентируется на необходимости осознания отечественного опыта социальной работы в общине, нацеленной на повышение качества жизни ее членов (речь идет об экономических, политических, социальных и культурных ее аспектах). Рассматриваются основные мировоззренческие идеи мыслителя касательно практической социальной работы в общине; анализируются условия возникновения острой необходимости украинского народа в активизации социальной работы в общинах. Исследование обусловлено актуальной необходимостью внедрения и распространения социальной работы в общине в современных реалиях существования Украины.

Ключевые слова: община, социальная работа в общине, качество жизни, нация, меланхолия, заблудившийся крестьянин, народное вече, поветовая каса.

Osetrova O.O., Oles Honchar Dnipro National University, e-mail: ssr.dnu@gmail.com.

I.Y. Franco's philosophical reflection on the descriptions of social work in the community (on the material I.Y. Franco's story "Cross paths")

Resume. This article is devoted to clarify the nature and directions of social work in the community end XIX century, shown in the story I.Y. Franco "Cross paths". Accented attention on the need awareness of domestic experience social work in the community, which aimed at improving the quality of life community members (it comes to economic, political, social and cultural its aspects). Characterized by the main ideological ideas thinker on practical social work in the community; analyzed terms of urgent need Ukrainian people in the activation of social work in communities. Noted that I.Y. Franco symbol of the Ukrainian people serves as the image of peasant that lost. Research is caused by pressing need implementation and distribution of social work in the community in the modern

realities the existence of Ukraine, basically based on historical domestic tradition.

Keywords: *community, community social work, quality of a human life, nation, melancholy; Peasant, that lost; the National Assembly, County Casa.*

Соціальна робота в громаді як метод соціальної роботи набула нового звучання з кінця 90-х років ХХ ст., що було детерміновано змінами в соціально-політичному та культурному житті країни, яка отримала статус незалежності. Україна постала перед цілою низкою проблем соціального, політичного, економічного та культурного характеру, які, замовчуючись протягом десятиліть, потребували свого нагального розв'язання. Зазначені проблеми не втратили своєї актуальності і сьогодні, у першій чверті ХХІ ст., посилені трагічними реаліями бойових дій, в яких гинуть як українські військові, так і мирні жителі. Особливого звучання набула одна із загальних проблем-цілей діяльності держави – підвищення якості життя громадян України.

Я глибоко переконана, що для розв'язання зазначеної проблеми-цілі слід використовувати не тільки сучасні інноваційні технології та методи соціальної роботи, але й звернутися до усвідомлення й застосування вже накопиченого нашим народом досвіду соціальної роботи в громаді. Зокрема, особливого звучання, з моєї точки зору, набув сьогодні історичний факт, зафіксований у термінологічно-понятійному словнику сучасних вітчизняних дослідників М.Ф. Головатого та М.Б. Панасюка «Соціальна політика і соціальна робота», згідно з яким «в Україні діяльність сільських громад, а також земська діяльність кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчили, що у вітчизняному досвіді є чимало цінних історичних, культурних, соціальних механізмів, які становлять підґрунтя сучасної соціальної роботи у громаді» [1, с. 393].

У зазначеному контексті доцільним є звернення до дослідження спадщини видатного українського філософа, письменника, вченого, громадського діяча Івана Яковича Франка

(1856 – 1916). Річ у тім, що соціальна робота в громаді досліджувалася з кінця 90-х років ХХ ст. такими вітчизняними вченими, як О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, Т. Семигіна, Н. Побірченко, Г. Авер'янова, Н. Дембицька, В. Москаленко, М. Капраль, Л. Найдьонова, А. Ткачук та ін. З іншого боку, доробок І.Я. Франка й сьогодні перебуває у полі зору дослідників різних галузей знань. Так, філософські ідеї вітчизняного мислителя досліджували В. Горський, В. Пшеничнюк, Б. Шляхов та ін. Зокрема, слід відзначити, що значного висвітлення знайшли культурологічні аспекти творчості І. Франка у дослідженнях І. Басса, С. Возняка, А. Войтюка, Р. Гром'яка, М. Пархоменко, В. Передерія та ін. Більш того, сучасні дослідники в галузі як філософії, так і соціальної роботи звертаються до праці українського мислителя з красномовною назвою «Що таке громада і чим вона повинна бути?».

Однак, досліджуючи спадщину І.Я. Франка, слід мати на увазі, що оригінальність і самобутність ідей цього видатного мислителя розкривається, передусім, в його художніх творах, серед яких наочним посібником¹ з питань філософської рефлексії щодо історії вітчизняної соціальної роботи в громаді, з моєї точки зору, виступає недосліджена повість «**Перехресні стежки**».

Таким чином, з'ясування напрямів соціальної роботи в сучасній І. Франкові громаді, окреслення проблем, пов'язаних з їх впровадженням, і складає **основну мету** даної статті, досягненню якої сприятиме розв'язання наступних завдань:

1) охарактеризувати основні світоглядні ідеї мислителя, які сформували теоретичне ядро проблематики практичної соціальної роботи в громаді;

¹ Іншим наочним посібником у зазначеному контексті слугує епічний твір І.Я. Франка «Захар Беркут (Образ громадського життя Карпатської Русі в ХІІІ віці)», що входить до складу освітньої програми середньої школи, висвітлюючи особливості життя та громадський устрій тухольської громади

2) проаналізувати умови виникнення національної необхідності українського народу в активізації соціальної роботи в громаді;

3) розглянути основоположні складові компоненти соціальної роботи в громаді, на яких акцентував увагу І.Я. Франко;

4) зробити висновки та окреслити перспективи подальшого дослідження питання щодо розбудови соціальної роботи в українських громадах сучасної України.

Базою для написання даної статті слугує художній твір І.Я. Франка «*Перехресні стежки*», що акумулює в собі вітчизняний практичний досвід соціальної роботи в громаді. Науково-методологічну базу утворюють відповідні статті термінологічно-понятійного словника сучасних вітчизняних дослідників М.Ф. Головатого та М.Б. Панасюка «Соціальна політика і соціальна робота».

У першу чергу, слід відзначити, що як істота біосоціальна людина для свого повноцінного розвитку й існування потребує благодотворної соціальної тканини – сім'ї, родини, громади, нації. Індикатором зазначеної повноцінності виступає поняття «**якість життя**», сенс якого вдало, з моєї точки зору, розкриває перша дефініція, подана у словнику «Соціальна політика і соціальна робота», згідно з якою – **це** «комплексна інтегральна характеристика становища людини в різних соціальних системах і структурах, яка відображає ступінь її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку та реалізації здібностей і життєвих планів; це сукупність і якість матеріальних, соціальних, культурних і духовних цінностей, наданих суспільством людині для задоволення її потреб і реалізації інтересів» [1, с. 481].

Зазначене «*становище людини*» можна окреслити як **щастя**. З точки ж зору І.Я. Франка, шлях до повного щастя людини можливий у співжитті її з іншими людьми, яке й розгортається у родині, громаді та нації. При цьому я не згодна з поглядом вітчизняного історика філософії В.С. Горського, згідно з яким для І.Я. Франка істотне значення мала саме нація як органічна компонента історичного процесу. Я не схильна зменшувати роль національ-

ного характеру та значущість національної ідеї ні самих по собі, ні в творчості видатного вітчизняного мислителя. Однак хочу зробити наголос на тому, що світоглядною хибою є звеличання нації поза її складовими частинами, внаслідок чого нація як органічне ціле, як цілісний живий організм втрачає свою смислову наповненість, набуваючи рис абстракції, позбавленої життя.

Звернімо увагу на визначення, дане відомим вітчизняним істориком філософії, зокрема – сучасним дослідником історії української філософії, член-кореспондентом АПН України, проф. Гнатенком П.І.: «**Нація** (лат. *patio* – плем'я, народ) – тип етносу, що історично виникає, соціально-економічна і духовна спільність людей з певною психологією і самосвідомістю» [2, с. 261]. Крім того, вітчизняний дослідник акцентує увагу на чотирьох ознаках, що довгий час дозволяли науковцям визначати суть нації, хоч і відзначає їхню недостатність на сучасному етапі наукового розвитку людства, додаючи, зокрема, національний характер. При цьому, не зводячи чотири визначальні ознаки нації до рангу догми, не слід їх сьогодні ні заперечувати, ні недооцінювати. Мова йде про такі ознаки:

- 1) наявність економічних зв'язків;
- 2) спільна мова;
- 3) спільна територія;
- 4) спільність психологічного складу [2, с. 261].

Як бачимо, йдеться безпосередньо про визначальні ознаки громади. Більш того, згадаймо й той історичний факт, що в Україні громада як територіально-адміністративний орган самоуправління в різних формах існувала з часів Київської Русі.

Зі свого боку, І.Я. Франко, усвідомлюючи роль нації в історичному поступі людської цивілізації, не применшував і **ролі громади** в процесі розвитку національної свідомості та самосвідомості народу, що прямо пропорційно пов'язано зі ступенем розвитку нації. Свідченням цього слугують відображені мислителем історичні картини сучасного йому життя української громади.

У даному контексті відзначимо погляди І.Я. Франка на соціалізм, який, як справедливо відзначає В.О. Пшеничнюк, він аналізував в екзистенційно-моральному аспекті, *що споріднює його з громадивцями*. Соціалістичний устрій, з його точки, – це устрій вільної громади, в якій кожна людина має свободу. Відповідно соціалістичне суспільство, за І.Я. Франком, – це асоціація вільних громад з правом кожної на самостійне управління. Поділяючи позицію громадивців соціалістичного спрямування, він наголошував на тому, що майбутній соціалістичний (точніше – соціально-економічний) лад і має розбудовуватися на основі самоуправління громад, утворених з вільних людей, об'єднаних вільною федерацією, стрижнем якої є солідарність інтересів.

Іншою світоглядною позицією є переконання І.Я. Франка, згідно з яким поступ людської цивілізації уможливорюється обов'язковим розвитком у трьох сферах – політичній, економічній та культурній. А саме в цих сферах і розгортається життя людини, сім'ї, родини, громади і держави (на цьому акцентує увагу сучасна дослідниця соціальної роботи в громаді Дж. Боп, додаючи ще соціальний аспект життя, який вітчизняний мислитель, у свою чергу, не залишав поза увагою). Відзначу, що сьогодні загальновідомим фактом слугує той, що розвиток економіки, політики й культури одночасно відбувається в єдиному напрямку – прогресивному чи регресивному. Вектор же розвитку залежить від прогресу чи регресу лише однієї із зазначених сфер. Я переконана, що одночасність розвитку та взаємозалежність трьох сфер людського та суспільного життя й усвідомлював І.Я. Франко, підтвердження чому міститься в його повісті «Перехресні стежки».

І нарешті, слід відзначити, що в полі зору мислителя постійно перебувало питання щодо ролі інтелігента, призначення й покликання (згадаймо Г.С. Сковороду) якого полягає в тому, що він має розбудити народ, як сказав би І. Кант, від «догматичної сплячки». Йдеться про Особистість, інтелігентну та освічену, вірну та віддану українському народові, **віль-**

ну в громаді, але не вільну від громади.

Усі розглянуті вище проблемні питання, світоглядні позиції та ідеї І.Я. Франка і знайшли своє безпосереднє втілення й аналіз в його епічному творі «Перехресні стежки», в якому чільне місце посідають нагальні соціальні проблеми громади та поняття обов'язку людини, котра усвідомлює їх.

Так, у першу чергу, проаналізуємо ті соціальні умови існування українського народу, які привели головного героя повісті – адвоката Євгенія Рафаловича, людини з вищою юридичною освітою, – до усвідомлення необхідності активізації соціальної роботи в громаді.

Домінуючою соціальною умовою, що збурила свідомість доктора Рафаловича, стала **бідність** тогочасного села, що не просто супроводжувалася, а надзвичайною мірою посилювалася ще однією соціальною проблемою – **безробіттям** незаможних, найбідніших селян, адже наявність чи відсутність малої зарплатні залежала від «ласки» пана (дасть / не дасть пан роботу).

Вигляд бідних, сірих селищ викликає в серці адвоката важку «жебрачку-меланхолію», яка «не кричить, і не стогне, і не просить, а тільки «помаленьку ріже» душу важкими контрастами ненастанної праці і убожества, боротьби і безплідності, змагань до світла – і темноти та безрадності» [3, с. 424].

Відчуття меланхолії, за З. Фрейдом, свідчить про хворобливий стан душі людини, наслідком якого слугують потенційно можливі два шляхи:

1) занурення в стан депресії та відчаю, що є, відповідно, хворобою та християнським смертним гріхом;

2) духовне «одужання» через активну діяльність, спрямовану в даному – соціальному – контексті на підвищення якості життя селян, подолання ними того стану бідності, що накопичувався століттями.

Меланхолія доктора Рафаловича поглиблювалася усвідомленням того, що зазначені контрасти йому «видаються вічними, немінучими, незмінними, мов закони природи. А всяке змагання до їх зміни, злагодження їх різ-

кості вважається чимсь диким, фантастичним, стрічає насміхи, недовірство, ворожнечу, і то не лише з боку тих, кому добре при таких контрастах, але не раз і з боку тих, що нидіють у вічній тіні» [3, с. 424].

Як бачимо, йдеться про звичку селян до їх стану й небажання активно діяти. Згадаймо, відомий французький мислитель-екзистенціаліст А. Камю наголошував на тому, що людина – істота, здатна при звичаїтися до будь-яких (навіть найжахливіших) умов життя. З одного боку, це дозволяє людині вижити (тут звичка та її сила дорівнюють силі інстинкту самозбереження, що є позитивним моментом), але, з іншого боку, така поведінка підвищеного, тваринного пристосування заважає прогресивному поступу людської цивілізації.

Доктор Рафалович, як і сам І.Я. Франко, був далеким від абсолютизації та ідеалізації народу з його звичками. Більш того, поглядам адвоката навіть притаманний «скептицизм щодо селянського характеру», який у даній конкретній ситуації слугує своєрідними ліками від розчарувань, неминучих в процесі активної діяльності за умови «абсурдної стіни» небажання руйнувати звичку, що історично склалася в народові на кінець XIX ст. З іншого ж боку, розуміння реалій та сутності селянського характеру наслідком своїм мало усвідомлення доктором того, що потрібно надзвичайно багато праці та сил, спрямованих на зрушення «звичайного» ладу.

Цікаво, що в свідомості Рафаловича – Франка *символом українського народу став образ заблуканого селянина*: «Змучений важкою долею, він [український народ – О.О.] блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть, мов ... *зблуканий селянин*, серед шляху між минулим і будучим, між широким, свобідним розвоєм і нещасним нидінням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі» [3, с. 463] (курсив наш – О.О.). На щастя, перші десятиліття XXI ст. показали, що ситуація докорінно змінилася: українці визначилися з напрямом шляху свого розвитку.

Конкретної програми соціальної роботи в громаді у Рафаловича не було. Будучи вмоти-

вованим власним бажанням підвищення якості життя селян, він не звернувся до вітчизняних традицій зазначеної роботи, знаних в Україні з часів Київської Русі. При цьому сучасний соціальний працівник має спиратися у своїй практичній діяльності на вітчизняні традиції, сформовані століттями, застосовуючи потенційно дієві механізми з урахуванням сучасних реалій буття українського народу.

Що ж до бажань Рафаловича слід відзначити, що його думки були правильному спрямовані, охоплюючи як конкретно виконані дії, так і плани та мрії, серед яких звертають на себе увагу:

1) правова та лікарська допомога, яку отримали селяни;

2) плани щодо організації читалень, кас, спілок та впровадження національного та практичного просвітнього виховання молоді (зокрема, соціально-просвітницьку діяльність, у т. ч. – організацію читалень, реалізували в Україні члени «Громад», починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст., та Товариства «Просвіта», заснованого у 1868 р.; щодо національного, патріотичного та практичного виховання молоді, то зазначені аспекти не менш актуальні сьогодні у закладах освіти всіх рівнів);

3) мрії про викуп селянами панського майна.

Тут слід відзначити важливу теоретико-методологічну засаду практичної діяльності сучасного соціального працівника: його робота буде ефективною лише тоді, коли він усвідомить себе членом **мультидисциплінарної команди** та налагодить міцні й сталі зв'язки з фахівцями різних сфер життєдіяльності людини. Цю засаду для себе чітко усвідомив адвокат Рафалович, котрий відзначив, що в роботі із селянами «потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці» [3, с. 425]. Як бачимо, І.Я. Франко говорить про мультидисциплінарну команду, до складу якої входять фахівці з галузі юриспруденції, медицини, освіти, ЗМІ, політики, мистецтва, торгівлі, промисловості, тим самим охоплюючи економічну, політичну та культурну сфери життя народу. Йдеться про команду, здатну об'єднати селян в громаду, а надалі

працювати в ній.

Крім того, за І.Я. Франком, зазначена мультидисциплінарна команда має бути **цілісним організмом**, що ґрунтуватиметься на вмотивованості та активності кожного з його членів: «І не треба чекати, аж хтось дасть почин, аж усе те буде готове, мов машина, яку аж в повній зброї можна пустити в рух. Кожда хвиля, кожде місце добре для почину; кожний нехай починає сам від себе, в своїм крузі, в межах своєї здібності і компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою» [3, с. 425]. Як бачимо, йдеться про значущість кожного, хто за власним бажанням, застосовуючи набуті компетентності, сприяє підвищенню якості життя як окремої людини, так і громади в цілому.

У даному контексті слід відзначити, що доктор Рафалович не тільки розмірковував про значення окремого фахівця, але й сам *розгорнув посильну діяльність*. Так, він окреслив план власної діяльності, що охоплював усі важливі сфери життєдіяльності і людини, і громади в цілому – економічну, політичну, культурну. Адже безпосередньо його план складався з таких пунктів:

- 1) заснувати просвітню діяльність;
- 2) розпочати політичну організацію;
- 3) закумулювати/зібрати в повіті найкращих представників інтелігенції;
- 4) «витворити хоч невеличкий, та енергійний центр національного життя» [3, с. 311].

Не залишилися поза увагою доктора такі важливі напрями діяльності, як економічний і просвітницький.

Зреалізування зазначеного плану адвокат, незважаючи на перешкоди, розпочав з втілення в життя ідеї скликання народного віча. Мета віча полягала у з'ясуванні **громадської думки**² щодо важливих для громадянців питань.

Головна тема зібрання – нужда в повіті – багатогранна соціальна проблема, яка й сьогодні не втрапила своєї актуальності. Доктор Рафалович вдало виокремив її грані, різко відзначивши:

- 1) «сумний стан людності в повіті,
- 2) бідність,
- 3) брак опіки,
- 4) здирства,
- 5) лихву,
- 6) темноту» [3, с. 606] (структура наша – О.О.).

Крім того, була окреслена проблеми, що поставила перед громадою разом з ідеєю реформування «хлопської каси». Йдеться про гроші, зібрані селянським загалом на термінові нужди як окремих громадянців, так і всієї громади в цілому. Новий же проект реформи «хлопської каси» полягав у загарбанні «хлопського гроша для рятування панських маєтків в часі, коли селянські хати і поля за несплату не раз кількох римських ідуть на ліцитацію» [3, с. 606].

У зв'язку із зазначеною проблемою адвокат Рафалович закликав членів громади до активних дій протистояння нововведенню:

- 1) «Не даймо загарбати собі своєї кервавиці» [3, с. 606];
- 2) «Піднесімо грімкий голос против сього панського замаху на наше добро...» [3, с. 606];
- 3) «Станьмо, як один муж, против нього (замаху, проекту загарбницької реформи – О.О.)!» [3, с. 607];
- 4) не ухвалюймо цього проекту в раді повітової [3];
- 5) посилаймо подання і до повітової ради, і до краєвого відділу проти проекту;
- 6) у разі ж панського нововведення «маємо в руках ще один спосіб: кожда громада зажадає судовою дорогою звороту своїх грошей, узятих до повітової каси. І вона виграє той процес» [3, с. 607].

Як бачимо, йдеться про впровадження ідеї соборності членів громади та про активну юридичну підтримку в ім'я соціальної справедливості.

Таким чином, І.Я. Франко акцентував увагу на необхідності активізації українських громад в усіх сферах життєдіяльності – економічній, соціальній, правовій, освітній,

2 Історична довідка: 1. До суб'єктів громадської думки, зокрема, належать збори повнолітніх чоловіків, голів родин. 2. Громадське віче («копа»), як і копні суди, земельні, церковні громади тощо, з давніх-давен на території українських земель мало статус громадської думки.

культурній, що сприятиме підвищенню якості життя як кожної людини, так і загалу. Задля цього необхідна поява ініціативного лідера, спроможного на волонтерських засадах окреслити зрозумілою мовою потреби громадян та надати законну допомогу на шляху їх задоволення. Усі ці заходи розгортаються у межах соціальної роботи в громаді, яка у XXI столітті розвивається в умовах децентралізації влади, але потребує корегування й розвитку з урахуванням історичного досвіду нашого народу.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послужить:

1) теоретико-методологічною базою для

дослідження внеску видатного вітчизняного мислителя й громадського діяча І.Я. Франка в розвиток соціальної роботи в громаді, що сприятиме усвідомленню й аналізу нової грані його доробку;

2) науково-методологічним стрижнем для розбудови осучасненого методу соціальної роботи в громаді з урахуванням вітчизняного досвіду, що історично склався в цій галузі;

3) теоретико-методологічним фундаментом для впровадження й поширення соціальної роботи в сучасних українських громадах, спрямованої на покращення якості життя їх членів.

Бібліографічні посилання

1. Головатий М.Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: Термінологічно-понятійний словник.. К., 2005. 560 с.
2. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Заг. ред. і уклад.: В.П. Андрущенко, М.І. Горlach. – К.–Харків, 1997. 400 с.
3. Франко І.Я. Перехресні стежки (Повість). *Вибрані твори*. К., 2015. С. 290–620.

References

1. Golovaty M.F., Panasyuk M. B. Sotsialna polityka I sotsialna robota: Terminologichno-ponyatiyniy slovnyk.. K., 2005. 560 s.
2. Sotsialna filosofiya: Korotkiy entsiklopedichniy slovnyk / Zag. red. I ukklad.: V.P. Andruschenko, M.I. Gorlach. K.-Harkiv, 1997. 400 s.
3. Franko I.Ya. Perehresni stezhki (Povist). *Vibrani tvori*. K., 2015. S. 290-620.